

FTAMP 03.01.09

М. ЖОЛСЕИТОВА

тарих ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz
Orcid.org/0000-0001-7296-2653

Қ.БАЙМАҒАМБЕТОВ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ КӨРШІЛЕС ХАЛЫҚТАРМЕН ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ

Андатпа. Мақалада Әбілқайыр ханның өмір жолы мен ірі мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуын анықтайтын факторларға, саясаткер, билеуші ретіндегі тұлғалық феноменіне объективті баға беріледі.

XVIII ғасыр басындағы Қазақ хандығының ішкі саяси және халықаралық жағдайына, оның экономикалық, саяси дағдарысының себептеріне талдау жасалынып, Әбілқайыр ханның қазақ жүздерін біріктіруі, басқыншылар шапқыншылығына қарсы күресті ұйымдастыруы, қазақтар арасындағы нақты әлеуметтік жағдайы оның ресми «аға хан» дәрежесіне әбден сәйкес келетінін анықталды.

XVIII ғасырдағы қазақтардың Ресеймен жан-жақты қарым-қатынастарды дамытуы, көрші Орталық Азия мемлекеттерімен дипломатиялық және экономикалық қатынастарды орнату жолындағы мемлекеттік қызметі қарастырылады. Сонымен бірге қалмақ және башқұрт халықтарының қарым-қатынастарының деңгейі оның дамуы мен шиеленісуіндегі Әбілқайыр ханның позициясы, негізгі басымдықтары зерделенеді. Әбілқайыр ханның қарақалпақ ханы атанғаны, қарақалпақтардың Ресеймен саяси қатынасындағы рөлі анықталады. Әбілқайырдың билеушілерге тән барлық тұлғалық қасиеттері, мүмкіндіктерінің көрініс табуы аталмыш халықтарға тікелей байланысты.

Әбілқайыр хан жалпы қазақтың ұлттық мүддесін алға тартып, өз халқының тыныш, бейбіт өмірін қамтамасыз етуге ұмтылды. Оның саяси және стратегиялық таңдауы кез келген ірі саясаткер мен мемлекет қайраткері үшін күрделі халықаралық саяси жағдайда өз ұстанымын пайдаланып, сындарлы геосаясат жүргізіп, одақтастарын таба білудің қаншалықты маңызды екенін айқын көрсетеді.

Кілт сөздер: Әбілқайыр хан, Кіші жүз, Қазақстан, Ресей, Жоңғар мемлекеті, Орталық Азия, башқұрт, қалмақ, ойрат, дипломатия, сыртқы саясат.

ZHOLSEYTOVA M.

Candidate of Historical Sciences
Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz
orcid.org/0000-0001-7296-2653

BAIMAGAMBETOV K.

Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

ACTIVITY AND ROLE OF ABULKHAIR KHAN IN RELATIONS WITH NEIGHBORING NATIONS

Annotation. The article provides an objective assessment of the factors determining the life path and formation of Abulkhair Khan as a major statesman, a phenomenon of personality as a politician, ruler.

The internal political and international situation of the Kazakh Khanate at the beginning of the XIII century, the causes of its economic and political crisis are analyzed, it is established that the unification of the Kazakh zhuzes by Abulkhair Khan, the organization of the fight against the invasion of invaders, his real social position among the Kazakhs fully corresponds to his official title of "senior khan".

The article considers the state activity of the Kazakhs of the XIII century on the development of comprehensive relations with Russia, the establishment of diplomatic and economic relations with neighboring Central Asian states. At the same time, the level of relations with the Kalmyk and Bashkir peoples, positions, and main priorities of Abulkhair Khan in their development and exacerbation of contradictions are being studied. The role of Khan Abulkhair as the "khan of the Karakalpaks" will be determined, as well as the role of the Karakalpaks in political relations with Russia. The manifestation of all personal qualities and capabilities inherent in the rulers of Abulkhair directly depends on these peoples.

Abulkhair Khan sought to ensure a calm, peaceful life for his people, promoting the national interests of the Kazakhs as a whole. His political and strategic choice clearly shows how important it is for any major politician and statesman to be able to use his position in a difficult international political situation, pursue constructive geopolitics and find allies.

Keywords: Abulkhair Khan, Junior Zhuz, Kazakhstan, Russia, Dzungarian Khanate, Central Asia, Bashkirs, Kalmyks, Oirats, diplomacy, foreign policy.

М. ЖОЛСЕИТОВА

кандидат исторических наук

доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави
(Казakhstan, Туркестан), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

К.БАЙМАГАМБЕТОВ

магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И РОЛЬ АБУЛХАИР ХАНА ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С СОСЕДНИМИ НАРОДАМИ

Аннотация. В статье дается объективная оценка факторов, определяющих жизненный путь и становление Абулхаир-хана как крупного государственного деятеля, феномена личности как политика, правителя.

Проанализированы внутривнутриполитическое и международное положение Казахского ханства в начале XVIII века, причины его экономического, политического кризиса, установлено, что объединение казахских жузов Абулхаир-ханом, организация борьбы с нашествием захватчиков, его реальное социальное положение среди казахов вполне соответствует его официальному званию «старшего хана».

Рассматривается государственная деятельность казахов XVIII века по развитию всесторонних отношений с Россией, установлению дипломатических и экономических отношений с соседними центральноазиатскими государствами. Вместе с тем, изучается

уровень взаимоотношений с калмыцким и башкирским народами, позиции, основные приоритеты Абулхаир-хана в их развитии и обострении противоречий. Будет определена роль хана Абулхаира как «хана каракалпаков», а также роль каракалпаков в политических отношениях с Россией. От этих народов напрямую зависит проявление всех личностных качеств, возможностей, присущих правителям Абулхаира.

Абулхаир хан стремился обеспечить спокойную, мирную жизнь своего народа, продвигая национальные интересы казахов в целом. Его политический и стратегический выбор ясно показывает, насколько важно для любого крупного политика и государственного деятеля иметь возможность использовать свою позицию в сложной международной политической ситуации, проводить конструктивную геополитику и находить союзников.

Ключевые слова: Абулхаир хан, Младший жуз, Казахстан, Россия, Джунгарское ханство, Центральная Азия, башкиры, калмыки, ойраты, дипломатия, внешняя политика.

Кіріспе.

Уақыт сынынан сүрінбей өтіп, бүгінде мемлекеттілігін жаңғыртып келе жатқан қазақ халқының көршілес елдермен қарым-қатынастарының бай әрі күрделі тәжірибесі бар. Еуразия құрлығының ортасында орналасқан, солтүстігінде Ресеймен, шығысында Қытаймен, оңтүстігінде Орталық Азия мемлекеттерімен шектесетін Қазақстан тағдырдың жазуымен осындай бірегей геосаяси ұстанымға ие бола отырып, көпбағытты сыртқы саясатты ұстанды. Ал осы тұрғыдан Әбілқайыр ханның бай да күрделі тарихын зерделеудің танымдық мәні зор. Мақала тақырыбының өзектілігі тек ғылыми-танымдық міндеттерімен ғана шектелмейді. Мақаланың негізгі тұжырымдары мемлекет басшысы өз қызметінің табысты болуын қамтамасыз ету үшін әлеуметтік маңызды және адамгершілік қасиеттерді барабар түсіну тұрғысынан да пайдалы болады.

Әбілқайыр ханның тұлғасы Еуразия қойнауындағы тарихи жолдардың торабында қалыптасты. Уақыт дала билеушілерін сан қырлы етті. Хан Әбілқайыр қолбасшылық өнерді де, дипломатиялық дарындылықты қатар үйлестірді. Хан Әбілқайыр: қолбасшы, билеуші және саясаткер. Әбілқайырдың саяси қызметінің негізгі мақсаттары мен сипаты әрқашан сәйкес келе бермейтін, кейде Ресей империясының Қазақстандағы міндеттеріне қарама-қайшы келетін. Көбінесе тарихшылардың еңбектерінде Әбілқайырдың тарихи рөліне баға беруде көп жағдайда біржақтылық, үстірт көзқарас орын алды.

Қазіргі уақытта Қазақстан өз халқының тарихи оқиғалар туралы қалыптасқан идеяларды қайта қарауда. Мемлекеттілік пен тәуелсіздіктің жаңғыруына байланысты Қазақстан тарихының «ақтандақтарын» жою ғалымдардың басым бағытына айналды, өйткені халықтың тарихи жадын қалпына келтіру, оның тағдырын түсіну, мемлекеттің шынайы тәуелсіздігін алудың, қазақстандық патриотизмді тәрбиелеудің маңызды элементі болып табылады.

Өткенге үңілсек, қазақ халқының бай тарихы қай кезде де өзінің отансүйгіштігімен ерекшеленетінін айта кеткен жөн. Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібек хандарымыздан бастап, ел билеушілері мемлекетіміздің шекарасын қорғайтын қуатты әрі тәуелсіз мемлекет болып қалуы үшін барлығын жасады, қазақ елінің Отанға деген сүйіспеншілігін нығайтуға орасан зор үлес қосты.

Зерттеу әдістері:

Мақаланың әдіснамалық негізін ғылыми-тарихи танымның объективтілік, тарихилық, жүйелілік және нақтылық сияқты іргелі принциптері құрайды. Ғылыми

ізденіс барысында тарихи оқиғаларды, жеке тұлғаның тарихтағы рөлін ашудың көп факторлы әдісі және ситуациялық (жағдай) тәсілі қолданылды. Қазіргі әлемдік тарих ғылымының талабына сай мақалада тарихтағы тұлға, оның мінезі мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Тарихи мәселелерді зерттеуде ғылыми ақиқат бастапқы орын алады. Сонымен бірге, салыстармалы - тарихи, тарихи-жүйелілік, деректанулық зерттеу әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер.

XVII-XVIII ғасырлардың тоғысында қазақ жүздері Ресей империясымен ең ұзын шекараға ие болды. Қазақстанның батыс және солтүстік шекаралардағы геосаяси жағдайының ерекшелігі сол кездегі Солтүстік Еуразияның іргелес аймақтарына Ресей билігінің таралуы аяқталмаған еді.

XVIII ғасырдың бірінші ширегінде ресей бекіністері мен әскери шептері Оңтүстік Орал мен Батыс Сібірдегі елді-мекендер қазақтардың көшпелі аудандарының арасында шекаралық жеке ретінде қалыптаса қойған жоқ еді. Қазақтардың ең жақын көршілері ол кезде негізінен көшпелі халықтар - Еділ қалмақтары, башқұрттар, қарақалпақтармен қоғамдық-саяси өмірі, тұрмысы мен мәдениеті жағынан тарихи байланыстары дамыды.

Бүкіл аймақтағы ішкі және сыртқы саяси жағдайдың тұрақсыздықтың ең негізгі көзі сол кездегі Қазақстанның оңтүстік-шығыс көршісі Жоңғар хандығы деген атпен белгілі батыс монғолдардың көшпелі империясы болды.

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың бірінші ширегінде қазақ жүздерінің оңтүстік шекараларында Орталық Азия мемлекеттерімен біршама күрделі әскери-саяси жағдай қалыптасты. Мұнда ол кезде он шақты дербес мемлекеттік құрылымдар болса, олардың ішіндегі ең ірісі Бұхар хандығы болды. Орталық Азияда ықпалды рулардың ірі жер иеленушілер арасында ішкі қақтығыстар күшейе түскен болатын.

Ресейдің оңтүстік-шығыс шекараларының Орталық Азия жерлеріне кеңеюі және оның шығыс саясатының жандануы XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ билеушілерінің геоэкономикалық және сыртқы саяси байланыстарында орыс бағыты айтарлықтай дәрежеде басым болды.

Қазақ даласының бір шетінде орналасқан Кіші жүзді жан-жақты көшпелі және отырықшы көршілері қоршап, бұл кез келген билеушіні әскерін бөлек емес, біртұтас етіп ұстауға мәжбүр етті, бұл өз кезегінде ең жағымсыз салдарға әкелді. Хан жасағы көптеген шабуылдарға төтеп беруге шамасы келмей қалатын тұғын. Бізге белгілі деректерге қарағанда, хан Әбілқайырдың өз халқын қорғау үшін жасаған әрекеттерінің ауқымын аңғаруға болады. Аз уақыт болса да ол Хиуа ханы болды, башқұрттардың ханы болуға шықырылды, өз баласын түрікмендерге хан етіп қоюға әрекеттенді, қарақалпақтардың бір бөлігін бағындырды, Еділ қалмақтары мен орал казактарына қарсы жорықтарға шықты. Мұндай қарқынды сыртқы саясат хан әулетінің ішінде қарсылық тудырғаны да белгілі.

Әбілқайырдың Оңтүстік Орал, Еділдің орта ағысы, Сібірдің іргелес аймақтарына сәтті солтүстік әскери жорықтары малды айдап кетуі, тұтқындарды алуы және басқа да қымбат олжалардың алып қайтуы Кіші жүз ханының көшпелі халық арасында жеке беделінің тез өсуіне ықпал етті. Сонымен бірге бұл жорықтардың ерекше батылдық мен шебер ұйымдастырылуы Әбілқайырдың атты әскерінің даланың шексіз кеңістігінде бұрын-соңды болмаған жылдамдығы, Кіші жүз ханын орыс шекара қолбасшыларға танымал етті. XVIII ғасырдың 20-ші жылдары Әбілқайыр есімі Астрахан, Қазан, Сібір губерниялардың шенеуніктерінің ресми қағаздарында жиі айтыла бастады. Қазақ жігіттері жасақтарының Ресейдің ішкі аймақтарына жорықтары оларды қатты алаңдатты. Бірақ Әбілқайырдың әскери жасақтарының жайық казактардың станицалары мен жақын орналасқан Еділ қалмақтары мен орал башқұрттарының

жеріне басып кіруі қазақ көшпелі қоғамының сан алуан әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін жеткілікті түрде шеше алмады және сонымен бірге солтүстік көршілерінің Кіші және Орта жүз шекаралас аймақтарына шабуылдар жасауына, адамдарды қырып және малды айдап кетуіне себеп болды. Сондықтан, дала билеушілері мен Ресейдің Еділ бойы мен Сібірдегі шекара билігі арасында екіжақты саяси байланыстар орнату басталады. 1715-1718 жылдары қазақ хандары мен Қазан және Тобыл губернаторлары арасында сан алуан мәселелер бойынша хат алмасу басталып, елшіліктердің жиі алмасуы жолға қойылды. Әбілқайыр мен Қайып хандардың Қазан және Сібір губерния әкімшілігі басшыларымен жүргізген келіссөздерінің негізгі мәселелері тұтқындарды өзара алмасу тәртібі, қазақтар мен Ресей қол астындағы қалмақтар, орал және сібір казактары, башқұрттар арасындағы әскери қақтығыстарды реттеу және орыс көпестері мен өлкедегі қазақ халқының сауда байланысын дамытуға қолайлы жағдай жасап, сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болды. Қазақ даласы бірте-бірте қазақтардың, башқұрттардың және Ресей империясының мүдделері тоғысқан орталыққа айналды [1].

Жоңғар шапқыншылықтарынан кейін Қазақ хандығының ішкі жағдайы өте ауыр болды. Жетісудағы жайылымдарынан айырылған қазақтар шығынға ұшырады. Қазақстан аумағында ғасырлар бойы қалыптасқан көші-қон бағыттары бұзылды. Жоңғарлардың қазақ руларын батыс және солтүстік-батыс шекараларына ығыстыруы Еділ мен Жайық арасындағы жайылымдарға көшуді қиындатты. Бұл Ресейдің қол астындағы орал казактарымен және қалмақтарымен қақтығыстарға әкеліп соқты.

Қазақ хандығының батыс шекарасында бейбітшілікті орнату қазақ билеушілерінің сыртқы саясатының негізгі міндеттерінің біріне айналды. Олар бар күшін жоңғарларға қарсы күреске жұмылдыруға бағыттады. Бұл Кіші жүз ханы Әбілқайырдан геосаяси жағдайды жаңаша қарастыруды талап етті. Ең алдымен солтүстік көрші Ресей империясымен қарым-қатынасты жақсарту қажет болды. Ол кезде Ресейді Еуразия құрлығының жетекші империяларының біріне айналдырған І Петр басқарды.

XVIII ғасырда бірқатар қуатты мемлекет-империялар құрылды – Ұлыбритания, Франция, Австро-Венгрия, Қытай, Ресей, т.б. Сол қатыгез кезеңде барлық ұсақ халықтар ұлы державаларға еріксіз бағынуға немесе жойылуға мәжбүр болды. Осы себептердің барлығы 1731 жылы 10 қазанда Әбілқайыр хан, Бөгенбай, Есет, тағы басқа Кіші жүз қазақтарының 27 старшиналары жиналысында Кіші жүздің Ресейге қосылуы туралы заңды келісімге қол қоюына әкелді. Хан Әбілқайырдың мұндай саяси қадамына саясаткердің болашағын жоспарлай алу қабілеті себеп болды. Ол солтүстіктегі көршісінің әскери күшін жоңғарларға қарсы пайдаланып, бүкіл Қазақстан жерін азат етуді жоспарлаған.

Әрине оның жеке есебі де болды. Әбілқайыр бүкіл Қазақ хандығындағы билігін нығайтуға ұмтылды, бір орталыққа бағынған мемлекет құру арқылы ғана қазақ елін аман сақтап қалуға болатынын түсінді. Оның сыртқы қолдауы – Ресей, ішкі қолдауы – қазақ батырларына сенді. Бірақ Ресейдің саясаты күшті хан билігіне қарсы бағытталды. Алайда, империя бір нәрсені ескермеді: Кіші жүздің ханы Әбілқайыр сияқты беделді, ерік-жігері мықты билеуші ешқашан оның қуыршағы болмайды.

1741 жылы 24 қаңтарда Әбілқайыр орыс патшайымы Анна Иоанновнаға жазған хатында өзінің саяси мүдделері туралы ашық жазады: «В нынешнее время противники явились персиане и верхние калмыки, и между нами некоторые кайсаки и каракалпаки и издали приехавшие юрт разорители от башкиров – наших легкомысленных народов и возмущению приводят. А для искоренения таковых мочи нашей не становится, пока в.и.в. (Ваше императорское величество) сильные войска не придут, то Ташкент, Туркестан, Хива, Арал и все мусульмане будут у в.и.в. в подданстве» [2].

Хан Әбілқайыр 1723-1730 жылдардағы жоңғарларға қарсы соғыстың бас қолбасшысы, батыры ретінде көрінеді. Әскери дарындылық пен шеберлікке ие, ұрыстарда ерлік пен батылдық танытқан Әбілқайыр қазақ даласында үлкен атақ пен абыройға ие болды. Өзінің сыртқы саясатында ол көршілердің ықтимал шабуылдарын бейтараптандыруға немесе болдырмауға тырысты. Осы кезде ол тек ойраттарға ғана емес, Еділ қалмақтарына да қарсы белсенді әскери қимылдар жүргізді. Әскери табыстар оған ру аксүйектерінің арасында да атақ пен абырой әкелді.

«Қазақ жеріне жоңғар шапқыншылығы кезеңінде хандар мен сұлтандар, батырлар мен билер Әбілқайырды қазақ жасақтарының бас қолбасшысы ретінде мойындады. Әбілқайыр көрші мемлекеттерімен орыстар, бұхарлықтар, хиуалықтар, башқұрттар, қарақалпақтар, түрікмендермен қарым-қатынас жүргізген білікті дипломат болған - деген М.Жолсеитованың берген қорытындысы осы кезеңдегі Әбілқайыр ханның саясатын дәл сипаттайды [3, б.216].

Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін және тарих сахнасына Абылай хан ретінде тағайындалғанға дейін үш жүздің қоғамдық өмірінде сұлтан, кейінірек хан Әбілқайыр басты рөл атқарды. Әбілқайыр хан билігінің тарихына қоғамдық қызығушылық тұрақты түрде жоғары болып, оның есімі төңірегіндегі қызу пікірталастар әлі де басылмай келеді. Бұл өз алдына осынау қазақ қолбасшысы мен саясаткерінің өмірі мен қызметі қаншалықты ауқымды болғанының айқын көрсеткіші болып табылады.

XVIII ғасырдың басында Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырады.

1726 және 1730 жылдардағы қазақ жасақтарының жеңістері Жоңғар хандығынан келетін нақты қауіп-қатерді әлсіретті, бірақ жалпы Қазақстандағы жағдай шиеленісті және қарама-қайшылықтарға толы болды. Кіші жүзде Әбілқайыр, Орта жүзде Семекен мен Күшік, Ұлы жүзде Жолбарыс басқарған қазақ үш жүзінің билеушілерінің арасында біртұтас ұстанымның болмауы барған сайын ыдырай бастаған, кейбір старшындардың берік ұстанымдары ішкі саяси жағдайды ұшықтырды. Ықпалды сұлтандар, старшындар, бір жағынан, іс жүзінде үш жүздің тәуелсіз хандары арасындағы араздық, екінші жағынан ұлтты біріктіру әрекеттерін жоққа шығарды. Сонымен Әбілқайыр ханның Ресейге жүгінуге сыртқы саяси жағдай бірден-бір себеп болды деп айтамыз.

Әбілқайырдың стратегиялық жоспары 20-ші жылдардың аяғына дейін пісіп-жетілді. 1730 жылы қыркүйекте Әбілқайыр хан қол астындағы Кіші жүз руларын Ресей қоластына қабылдауды өтініп, орыс патшайымы Анна Иоанновнаға Уфаға елшілік жібереді.

1731 жылы 19 ақпан күні Анна Иоанновна Кіші жүзді Ресейге өз еркімен кіруі туралы грамотаға қол қойды.

1731 жылы 10 қазанда Кіші және Орта жүз басшыларының съезі өтіп, Әбілқайыр Петербургке қазақтарды қамқорлығына алу туралы өтініш бергенін хабарлады. Сол кезде Тевкелев Әбілқайырдың қол астындағы ру басшылары хан пікіріне өз пікірлерін қарсы қоюға дейін кең дербестікке ие болғандарын атап өтеді. Ресей елшісіне олардың сеніміне кіру үшін түрлі дипломатиялық айла-амалдарды қолдануға мәжбүр болды.

Жиыннан кейін Әбілқайыр хан, Бөгенбай, Есет, Құдайназар-мырза батырлар және тағы басқа 27 беделді старшындар Құран кітабында императрицаға адал қызмет көрсетуге ант берді. Бұл жиын қазақ жерінің Ресейге қосылуының басталуын бекітті. Қазақ-орыс қарым-қатынастарының жандану кезеңі басталады. XVIII ғасырдың 30-40 жылдардың басында орыс-қазақ қатынастары айтарлықтай нығая түсті.

Ант берген Әбілқайыр хан Ресей мемлекетімен достық қарым-қатынас орнатып, көрші башқұрт пен қалмақтардың қазақтарға шабуылдарын тоқтатып, жоңғарлар жаулап алған елді-мекендерді қайтаруды мақсат етті. «XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап Қазақ хандығының сыртқы саясатын Әбілқайыр, Әбілмәмбет хандар және Төле

би басқарды. Билеушілер маңызды сыртқы саяси мәселелер бойынша бір-бірімен тұрақты байланыста болды, өз мүдделері арасында туындаған қайшылықтарды барынша шешуге тырысты. Бірақ олар әр түрлі этноәлеуметтік, экономикалық және саяси басымдықтарға байланысты оларды түпкілікті шеше алмады. Кіші және Орта жүздердің хандары мен сұлтандарға бағынатын Қазақстанның орталық және шығыс бөлігіндегі тайпалардың көштері Ресейге жақын орналасты. Ұлы жүздің кейбір рулары Жоңғар хандығына тәуелді болды. Хандардың сыртқы саясаты мықты одақтастарды іздеуге бағытталды. Сыртқы саясат мәселелері хан кеңестерінде шешілді, оған барлық елеулі билеушілер – хандардан бастап, рубасылары мен атақты батырларына дейін жиналуға тырысты, – деп атап өтеді зерттеуші К.Хафизова [4, б.9]. Әбілқайыр хан көреген саясаткер бола тұра қалмақтармен болған ауыр соғыстардан қажыған елін бас көтерту үшін дипломатиялық жолдарды тиімді пайдаланады.

«Хан Әбілқайырдың Ресейге қатысты қызметіне баға беруде де, өзін сипаттауда да белгілі бір тарихи әділетсіздік болды, ол тек қана жеке билікке деген құштарлық мүддесі үшін әрекет етті, билеуші ретінде әлсіз де, дәрменсіз да болды. Жоқ, Әбілқайыр ешқашан халықтың мүддесінен алыстаған емес, ол ішкі-сыртқы түйткілдердің шиеленісуінен мінсіз өтті», - дейді зерттеуші А.Березин [5, б.4]

Ол жоңғарлардың қайта шапқыншылық жасау қауіпі төнген кезде, қалмақтарға, башқұрттарға, хиуалықтарға, 1739 жылы Хиуа мен Бұхара хандықтарын басып алған иран шахы Нәдірге қарсы тұру үшін күшті орталықтандырылған үкімет қажет екендігін білді. Сондықтан Әбілқайыр біріктіруші және көшбасшы бола алатынына сенімді болды.

Әбілқайыр Ресейдің көмегімен жоңғарларды оңтүстік жерлерінен қуып, қазақтың ежелгі астанасы – Түркістанды азат етуге үміттенді, ол үшін Ор, Сырдария сағасында, Електің орта ағысында бекіністер салу керек еді. Бұл былайша айтқанда, тарихшылар жиі айтатын белгілі және ресми шындық. Бірақ Әбілқайырды Ресейге итермелейтін тағы бір себеп бар еді: шын мәнінде башқұрттар олардан кем түспейтін қауіпті болды, әсіресе олардың қолбасшысы Алдар тархан. 1729 жылы қазақтар шегініп бара жатқан жоңғарларды қуып, жеңіске жететін мүмкіндік алғанда, Әбілқайыр әскерлерінің ту сыртынан башқұрттар соққы берді.

Әрине, Әбілқайырдың да Ресей бодандығын алудың жеке жоспарлары болды: Ресей көмегі мен қолдауына сүйеніп, Кіші жүздегі билігін нығайту, ойраттардан Оңтүстік Қазақстан жерлерін қайтарып алуға, жоңғарлардың тұтқынына түскен туыстарын қайтару. Жеңілген жағдайда Әбілқайыр бұдан былай «Ресей патшасы қорғайды» деп үміттенді [6, б. 33].

Әбілқайыр хан – көпвекторлы саясаттың авторы. Бұл саясаттың негізгі қағидаттарын Әбілқайыр 1740 жылдары Ресей мен Жоңғарияға қолданды. Оның саясатына Орынбор губернаторы Неплюевтің қарсылығына тап болған ол әр елге қазақ елшілерін жібере бастады. Деректерде оның Ресеймен бірге Осман империясының бодандығын қабылдап, қызын жоңғар ханына тұрмысқа беріп, сол арқылы саяси одақ жасамақ болған ниеті белгілі.

1741 жылы ойраттар қазақ жеріне қайтадан басып кірді. Жоңғариямен қарым-қатынасты реттеу үшін орыс елшілігі 1742 жылы К.Миллер бастаған Ургаға елшілік жіберуге мәжбүр болды. Жоңғар-орыс қарым-қатынастарының шиеленісуі орыс патшайымының 1742 жылғы 30 қыркүйектегі «Қырғыздардың Жайық маңына көшіп-қонуға тыйым салу туралы» жарлығымен тұспа-тұс келді. Бұл жарлық бойынша қазақтарға Жайықтың оң жағалауына көшуге тыйым салынды.

Патша өкіметінің бұл қадамы көшпенділер арасында үлкен наразылық тудырды. Осының салдарынан Әбілқайыр мен Орынбор әкімшілігінің қарым-қатынастары шиеленісе түсті. Орынбор губернаторы И.Неплюев ханды өзіне бағындырып, оның

даладағы ықпалын азайтуға тырысты. Осы мақсатта Әбілқайырдың ұлын сұлтан Қожахметті аманаттықта ұстады. Неплюев Әбілқайырды қазақ даласындағы орыс саясатын бұлжытпай жүргізетін хан ретінде үміттенсе, хан болса орыс әкімшілігінің көмегімен даладағы өз ықпалының қолдауына сенім артты. Әбілқайыр баяғыда Орта жүздің хандық әулетімен, атап айтқанда Барақ сұлтанмен бақталастыққа түскен. Осыны білген Орынбор әкімшілігі қайсысы болсын дала билеушілерінің күшеюіне жол бермей, жан-жақты қарсы тұруға тырысты. Ресейдің қазақ даласындағы жағдайын одан әрі нығайтуға үміттеніп, қазақ билеушілерін өзара бәсекелестікке итермеледі.

Әбілқайыр Орынбордағы орыс әкімшілігімен қарым-қатынастары салқындаған кезде башқұрттарға, Еділ қалмақтарына және орыс қоныстарына бірнеше рет жорық жасады.

1745 жылы Қалдан Серен қайтыс болғаннан кейін оның 15 жасар ұлы Цеван Доржи Аджи Намжил билікке келеді. Ол Әбілқайырдың қолдауын қажет етіп, қызын алмақшы болды. Ресей алдында қазақтар мен жоңғарлардың бірігу қауіпі төнді. Сол кездегі орыс шенеуніктерінің құжаттарында екі халық біріксе, елдің шығыс шекарасында сансыз көшпелі ордалардың қайта пайда болу қауіпі туралы айтылады.

1747 жылы Әбілқайырға дипломатиялық миссиямен Тевкелев жіберіледі. Елші ханмен кездескен кезде ең алдымен қазақтардың Ресейдің шекаралас аудандарына шабуылын тоқтатуға және орыс тұтқындарды босатуға қол жеткізуі керек еді.

1748 жылы шілдеде Орск бекінісінде Кіші жүз ханы Тевкелевпен кездесуі өтті. Әбілқайыр бүкіл отбасымен және жақын серіктерімен келіп, Ресейге адалдығын көрсетті. Жалпы Әбілқайыр мен орыс әкімшілігінің арасындағы қарым-қатынастың қалыпқа келуі байқалды.

Орскіден шыққан Әбілқайыр хан И.Неплюевке кек ұстап, Орынборға соқпай кетеді. 1748 жылы тамыз айының басында еліне қайтып бара жатып, Барақ сұлтанға жолығады. Екеуінің арасындағы айқаста Барақ Әбілқайырды өлтіреді. Бұл оқиға руаралық қақтығыстардың салдары емес еді. Екі ірі тұлғаның – Әбілқайыр мен Барақтың – ұстанымдары және жеке даралық қасиеттерінің арқасында бақталыстыққа негіз болып, қайғылы жекпе-жекке әкеліп соқты.

Әбілқайырдың моласы Ұлқояқ өзенінің бойында, Қобыр өзенінің сағасына қарама-қарсы жерде, ханның өзі ерекше жақсы көретін қоныс көші жерінде орналасқан. Әбілқайырдың үлкен ұлына «Қайда өлсем, сонда жерленем» деген өсиеті бар. Бұрынғы дала билеушілерінен айырмашылығы, ол дәстүрлі жерлеу орындарды қаламады, Әбілқайыр ерекше әрекет жасады.

Әбілқайырдың қарама-қайшы тұлғасы өз алдына Еуразияның қойнауындағы тарихи жолдардың торабында болды. Уақыт дала билеушілерін сан қырлы етті. Хан Әбілқайыр қолбасшылық өнерді де, дипломатиялық дарындылықты да қатар үйлестірді. Ол өз дәуірінің өкілі бола отырып, сол кездегі әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің, қадір-қасиет ұғымдарының және Шыңғыс билеушісінің жазылмаған арнамысының жарқын үлгілерінің бірі болды.

Тарихтың осы кезеңінде Орталық Азия әр түрлі халықтар мекендеген, билеушілері бір-бірімен бейбіт қарым-қатынаста бола бермейтін көптеген иеліктерге бөлініп, бытыраңқы болды. Бұл жағын Сенаттың Бас хатшысы И.Кирилловтың өз баяндамасында атап өтіп, Ресейдің Азиядағы үстемдігін бекіту жобасын үкіметке ұсынғаны бекер емес еді [7, б.7]. Осы жағдай көршілес мемлекеттердің (Жоңғар хандығы, Парсы мемлекеті және т.б.) Орта Азия халықтарының істеріне араласуға қолайлы жағдай туғызды. Бұл жөнінде Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың да жоспары болған.

Қазақ жасақтарының Жоңғар хандығына қарсы соғыстағы алғашқы ірі табыстарына қарамастан, Әбілқайыр хан және басқа да қазақ қолбасшылары Бұланты

өзені бойындағы шайқастан кейін Орталық Азия бағытына ауысты. 1731 жылдың 6 қазанда Ырғыз өзені бойындағы жазғы ордасында қазақтардың соңғы кездегі сыртқы жауларына қарсы күресі туралы Әбілқайыр хан А.И.Тевкелевке «Мен Жоңғариямен ұзақ мерзімді соғысқа қанағаттанбай, Бұхарамен соғыса бастадым. Алайда енді олар Бұхара және Хиуамен татуласты» [8, б.47]. 1720-1730 жылдардағы қазақ ханының Орталық Азиядағы әскери әрекеттері туралы нақты мәліметтер жоқтың қасы, сондықтан негізінен дереккөздердің жанама деректерге сүйене отырып, аталған оқиғалардың нақты бейнесін шамамен ғана қалпына келтіруге болады. Өлкенің оңтүстігіндегі әскери-саяси жағдайдың өркендеуіндегі мұндай бетбұрыс үшін 1725 жылы Кіші және Орта жүздердің көптеген көшпелі руларының Хиуа мен Бұхараға бей-берекет қашуы және олардың кейінгі жылдары Қазақстанға іргелес елдерде қалып кетуі қазақтардың ауыр материалдық және тұрмыстық қиыншылықтарды бастан кешуге мәжбүр етті. Орта жүздің Арғын руы Шақшақ тайпасынан шыққан атақты Бөгенбай батырдың естеліктерінде оның руластарының 1720-жылдардың аяғына қарай Орта Азия иелігіндегі жерлерде материалдық жағдайы соншалық қиын болғаны, көпшілігінде «бір-бір жылқы немесе бес-он қой ғана болған» дейді.

1720 жылдардың басында жоңғар шапқыншылығы қарсаңында қазақ даласы мен оған іргелес Орта Азияның аймақтарында әскерлер, Бұхара хандығындағы ішкі саяси жағдай жергілікті өзбек руларының хан тағы үшін кескілескен талас-тартыстардың жаңадан өршуіне байланысты күрт күрделене түсті. Кенегес руынан шыққан ханның бұрынғы аталық Әбілфайз Ибраһимбек өзінің жақтастарының қарулы жасақтарымен Бұхараның жоғарғы билеушісіне қарсы шығып, 1722 жылы Самарқанд қаласын басып алып, осында Хиуа ханы Ширғазидің немере ағасы Раджап-сұлтанды (Режеп) хан етіп жариялады. Одан кейін көптеген өзбек бектері қолдауымен Раджап хан үлкен әскерімен Бұхараға аттанды, бірақ қаланы ала алмады [9, б.78]. Сондықтан енді қазақ хандары мен сұлтандарына жаулап алған жерлерден мол олжа беруге уәде беріп, Әбілфайызға қарсы күресте көмек сұрауға жүгінеді. Жоңғарлар оңтүстік жайылымдарынан Орта Азияға ығыстырып шығарған Кіші және Орта жүз қазақ руларының билеушілері Бұхараның орталық аймақтарына әскери жорық жасау туралы үндеуді қолдайды [10, б.93]. Орта Азия тарихшысы Мұхаммед Әминнің айтуынша, аш және кедей көшпенділер өзін-өзі тағайындаған ханға қосылып, Бұхараға дейінгі құнарлы Зеравшан алқабын түгел басып алған [11, б.12]. Әбілқайыр Тевкелевпен Бұхарамен соғысы тақырыбын қозғай отырып, 20-жылдардың ортасындағы Бұхара оқиғаларын еске түсірді деп болжауға болады. Бұл кезде оған бағынышты Кіші жүз қазақтарының рулары өзін өзі жариялаған Самарқан ханына әскери көмек көрсету, іс жүзінде Бұхарадағы заңды билікке қарсы шықты.

Сонымен бірге, Раджап хан көп ұзамай барлық ықпалынан айырылып, 1730 жылы қайтыс болды. Алайда, Кіші және Орта жүз қазақтарының Бұхараның орталық аймақтарына шапқыншылықтары тағы бірнеше жыл жалғасты.

1727 жылдың аяғында қазақ ақсүйек көсемдерінің әскери-саяси белсенділігі Бұхара иеліктерінен көршілес Хиуаға ауады. Онда хандардың тақ үшін күресі жаңа күшпен өршіді. Әбілқайырды Бұхара хандығындағы билік үшін күресінде Ширғаз хан мен Раджаб сұлтанға көрсеткен көмегі үшін оның күшті де беделді серігі өзбек әмірі маңғыт тайпасынан шыққан Ишмұхаммад биге және Хиуаның көрнекті шонжарларына жақындата түсті. Олар хан тағына ең күшті де ықпалды Шыңғыс әулеттерінің өкілдерін отырғызу арқылы өз елінің аумағында жоғарғы билікті нығайтуға мүдделі болған. Өзбек элитасының бұл бөлігінің саяси мүдделері белгілі бір дәрежеде Әбілқайырдың ниетімен сәйкес келді. Өйткені, қалыптасқан дала дәстүрі бойынша Хиуадағы хан атағын кез келген қазақ Шыңғыс әулетінің өкілі алуы оның әлеуметтік беделін Орта Азия хандықтарына ғана емес, қазақ халқы арасында да едәуір арттырады. 1720-1730-

шы жылдарда Әбілқайыр әулетінің Хиуа хандығының ішкі саяси өміріне ықпалының едәуір күшеюін екі жақтың да саяси мүдделері дәл осы сәйкестігімен түсіндіруге болады.

1731 жылы орыс елшісі А.И. Тевкелевпен келіссөздер кезеңінде де Әбілқайыр хан өзінің немере ағасы Елбарыс басқарған Хиуа хандығын Ресей бодандығына көндіруге ниетті екенін жасырмады. Осы мақсатта ол тіпті баласы Нұралы сұлтанды Хиуаға жібереді, алайда ол Хиуа ханының сарайында дұрыс қабылданбады. Ашуланып Нұралы әкесіне қайта баруға мәжбүр болды. Әбілқайыр бұл оқиғаларға қатты ашуланды. Хиуада баласын қалай қабылдағанын білген Кіші жүз ханы ашуланып, А.Тевкелевке сол зұлымдығы үшін хиуалықтармен соғысатынын туралы айтады. Әбілқайыр өз жоспарын орындау үшін Арал иелігінің билеушісі Шах Темірді өзіне қаратуды ұйғарды, Оған келесі жылдың көктемінде баласы Нұралыны жіберіп, Арал халқын Кіші жүз қазақтармен бірігіп Хиуа хандығына қарсы әрекет етуге көндіруді тапсырды. Әбілқайыр өзінің іс-әрекетіне сенімді болғаны сонша, сыртқы саяси жоспарларын дұшпаннан жасырмады. Нұралы кеткеннен кейін көп ұзамай Хиуаға жолдаған өзбек шенділеріне жазған хатында оларға қарсы соғысуға ниетті екенін айтады. Бірақ сыртқы саясаттағы шектен тыс турашылдық Кіші жүз ханын сәтсіздікке ұшыратты. Хиуа халқы қазақ-өзбек старшиналарын таластырып, оның жоспарын бұзып, сол арқылы Әбілқайыр мен Шах Темір арасындағы жоспарлы одақты бұзды [12, б. 205].

Бірақ бұл сәтсіздік қазақ билеушісінің ұзақ мерзімді стратегиясына әсер еткен жоқ. Әбілқайыр хан Ресейге бодандық алғаннан кейін де Хиуадағы өзін жоспарын құрды. Орынбор экспедициясының бастамашысы Ресейдің Орта Азия аймағындағы мүдделерін ілгерілету жоспарларын жасаған И.Кириллов осыны пайдалануды ұйғарды. Ол Әбілқайыр ханның Хиуаға қатысты жоспарлары Ресейдің Шығыстағы міндеттеріне толық сәйкес келеді деп есептеді.

Оның ойынша, Кіші қазақ жүзінің күшін Ресейдің Үндістанға бару жолына кедергі болған Орта Азия иеліктеріндегі билікті басып алу үшін хиуалықтарға қарсы пайдалану керек, сонда ол өз халқымен бірге оларға соққы беріп, тұтқындарды босатады. И.Кириллов Ресей үшін Хиуа мәселесін шешу үшін аз ғана күштерге үміт артып, Әбілқайыр ханның қазірдің өзінде күшті болғанын және оларға ашуланғанын атап көрсетті, бірақ әскери көмек көрсетуді жоққа шығармай, Әбілқайырға бес жүз казак, екі мың мың башқұрт пен бір батальон солдат әскерімен күшейтуді ұсынды. Одан әрі И.Кирилловтың жоспары бойынша Бұхара хандығы мен Водокшанның (Бадахшан) кезегі келуі керек еді, ол жерде де Әбілқайыр ханның әскерлерін бес мың башқұртпен, бір мың казак әскерімен және солдат полкімен күшейтуді ұсынды.

Кіші жүз бен Хиуа хандығы арасында қарым-қатынас орнату қажеттілігі сыртқы саяси жағдайларға байланысты болды. Хиуалықтар парсы билігінің басқа аймаққа қоныстандырылуынан қорқып, мүмкін қарсылық болған жағдайда көрші халықтардан қолдау іздей алатын. Өз кезегінде, Әбілқайыр ханның Хиуаға қатысты бейбіт саясаты оның ұлы Қожахметті басқа аманатқа ауыстырудан бас тартқан, оның әскери көмек көрсету туралы өтініштеріне енжар қараған Ресей билігімен сол кездегі қолайсыз қарым-қатынастарынан, Сырдария алабында қала салу мәселесін созып тастады. Орыс өкіметіне қысым көрсету мақсатында 1743 жылы ақпанда Кіші жүз қазақтары қалмақ ұлыстары мен Еділ бойындағы балықшылар ауылдарына шапқыншылық жасады, Әбілқайыр Ресей билігімен оның хабарынсыз тікелей қатынас орнатуға тырысқан қарақалпақтарды талқандады [13, б.124].

Орынбор губернаторы Әбілқайыр хан мен оның ұлын Хиуаға деген талаптан бас тартуға көндіре алмады. Кіші жүз бен Хиуа арасында орнаған бейбіт қарым-қатынас қазақтар мен хиуалықтар арасындағы сенімнің нығаюына ықпал етті. 1745 жылы Нұралы сұлтанның Хиуадағы хан тағына шақырылуы кездейсоқ емес.

XVIII ғасырдың басында ғылыми айналымға енгізілген дереккөздердің аздығына байланысты қазақ-қалмақ қатынастары мәселесі ғылыми әдебиеттерде біршама аз қамтылған. Бұл осы кезеңге қалмақтар мен қазақтардың қарым-қатынасы туралы мәліметтердің басым бөлігі басқа деректерден, мысалы Осман империясымен дипломатиялық хат алмасудан белгілі. Сонымен қатар, тағы бір қиындық – орыс (қалмақ) және ортаазиялық (қалмақ) деректерінде кездесетін жоңғарлар мен қалмақтардың ортақ ұқсас атауы. Осы кезеңнің басында қалмақтардың да, қазақтардың да кейінгі барлық әрекеттерінде із қалдырған оқиға орын алды.

Қазақ-қалмақ қатынастарын зерттеген тарихшы И. Ерофеева Шыңғыс тұқымы Әбілқайырдың әлі хан болмай тұрған кезде, қалмақ ханы Аюканың сарайында қызмет еткенін атап көрсетеді [8, б.129].

1700-1715 жылдары қазақтар мен қалмақтар арасындағы дипломатиялық қарым-қатыныстар бірнеше кезеңнен өтті.

1701 жылы қалмақтардың жоңғарлармен болған жағымсыз оқиғасы екі держава арасындағы қарым-қатынастың салқындағанына әкелді. Ресей Солтүстік соғысты бастады. Іс жүзінде қолдаусыз қалған қалмақтар көршілерімен бейбіт қатынас орната бастады. Шамасы, сол кезде қазақтармен және қарақалпақтармен бітімгершілік келісімдер жасалып, нәтижесінде қарақалпақ Шыңғыс тұқымынан Хасан (Есіл мен Қарасақалдың әкесі) мен қазақ Әбілқайыр қалмақтардың аманаттарының қатарында болған. Сонымен қатар, Аюка Осман империясымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты.

1704-1708 жылдары қазақ пен қалмақ арасында іс жүзінде ешқандай қақтығыс болмаған. Қалмақтар патша әскерлерінің башқұрттарға қарсы соғыс қимылдарына қатысты.

1709-1710 жылдары қалмақтар қазақтармен, башқұрттармен, қарақалпақтармен Ресей мемлекетіне қарсы одаққа кіріп, Осман империясының қолдауына ие болды. Бірақ бұл ретте Аюка Ресей билігімен келісім-шартқа отырып, қос ойын ойнайды.

1711-1715 жылдары қалмақтар қазақтармен, башқұрттармен және қарақалпақтармен келісімді бұзып, қазақтар мен кубан ноғайларына, сондай-ақ башқұрттардың өздеріне шабуыл жасады. Қалмақтар Ресей жағына шықты. Қазақтар мен қарақалпақтар қалмақтарға шапшылық жасады, бірақ жоңғарлармен соғыс олардың бір майданға шоғырлануына мүмкіндік бермеді. Нәтижесінде 1715 жылға қарай қазақтар өздерінің сыртқы саясатын антиресейліктен бітімгершілікке түбегейлі өзгертті.

Бірақ осыдан кейін де Кіші қазақ жүзінің ханы Хиуада бекіту жоспарын жасауды жалғастырды. Бұл жолы ол дипломатиялық әрекетке бел буды. 1743-1744 жылдары Кіші жүзде болған князь Урақовтың хабарламасынан Әбілқайырдың ұлы Әділді бұрынғы Хиуа ханы Шатемірдің қызына құда түскені белгілі. 1743 жылы қарашада Әбілқайыр ханға екі жақты қарым-қатынас орнату туралы келіссөздер жүргізу мақсатында Хиуадан елшілер келді, «олар бір-бірімен келісімде және бейбіт өмір сүру және Қайсақ Ордасы арқылы елшілер мен саудагерлер Ресей жағына өтіп, олар өзара еркін сауда жүргізу үшін». Бұған қазақтардың Ресеймен сауда-саттықты тығырыққа тірейтінін түсінген хиуалықтар да көбірек мүдделі болғаны анық. Хиуа елшілері Кіші жүз ханына оның немере інісі Дусалу сұлтан мен бұрынғы хан Шырғазының қызы арасындағы әулеттік неке туралы келісімдерді бекітуді ұсынады. Әбілқайыр хиуалықтардың бітімгершілік ұсыныстарын қабылдады. 1743 жылы 25 желтоқсанда Хиуаға елшілерін жіберіп, оларға Хиуамен тату көршілік, сауда қатынасын орнатуды тапсырды, «сондықтан Әбілқайыр хан қалмақ әйелінен қызын Хиуа ханы Қарақұсқа, ал немере інісі Дучулу Салтанға бұрынғы Хиуа ханы Шырғазының қызын алған. Сондай-

ақ Кіші жүз ханы Парсы шахына 1740 жылы тұтқынға алынған бұрынғы Хиуа ханы Илбарстың әйелін қайтару туралы өтінішпен елшісін жібереді» [13, б. 68-69].

1721 жылы атаман Балмашнов бастаған қазақтар мен қалмақтар Ойылға дейін қазақ даласына жорық жасап, қарсыластарды тұтқынға алды. 1722 жылы қаңтарда шабуылын ұйымдастырады. 300 атты қазақ Шағын өзені бойындағы қыстақты талқандап, 70 казакты тұтқынға алды. Қазақтар орыс казактардың қысқы жорығын күткен жоқ, олар ақпан айында Яицк қаласының түбінде жылқы табынының барлығын ұрлап әкетті, сондықтан қазақтардың шабуылдаушыларды қууға ештеңесі қалмады. Сонымен қатар, өрт бүкіл астық қорын жойды, аштық басталды, қазақтар жертөлелерде өте қиын қыстан зорға аман қалды. Сол жылы І Петр қазақ даласын жаулап алуды тоқтату туралы шешім қабылдады. Оның бас жоспарында қысқа мезгілде Қазақстанды бағындыру болды.

1723 жылғы қыстың басында, Қазақстанға шығыстан жоңғар ордалары, батыстан қазақ жасақтары мен қалмақтар шабуыл жасауы керек еді. Қазақ отрядтары мен қалмақтар тісіне дейін қаруланған. Сондықтан Ресей билігі жоңғарларды сол кездегі ең жаңа қарулармен, яғни артиллериямен және т.б. қамтамасыз етті. 1722 жылдың күзінде ол жерге артиллерия капитаны И.Унковский келді [14, б.232]. Осы уақытқа дейін тарихшыларымыз оны дипломат деп қателесіп келген. Ол жоңғарларға артиллериялық қаруды қолдануды үйретуі керек еді. Сонымен қатар, ол І Петрдің стратегиялық жоспарын толығымен басқарды және орындады. Ол қазақтардың әлсіз тұстарын, негізгі күштерінің қайды орналасқанын жақсы білетін. Сондықтан жоңғарлардың жорықтары қыста және күтпеген жерден басталып, батыстан келген қазақ жасақтары мен қалмақтар жасай алмаған Түркістанға дейінгі аумақты тез басып алды. Бұған ұлы Әбілқайыр тосқауыл болды. Жоңғарлар мен Еділ қалмақтары қазақтарға тек Ресейдің нұсқауымен және көмегімен шабуыл жасады. Егер сонда, яғни 1723 жылы Әбілқайыр шешуші қадамға бармаса, бүкіл Қазақстан Ресейден қол астыны түсуі керек еді. Қазақ халқы үшін «Ақтабан шұбырынды» осы бір қасіретті заманда Ұлы Әбілқайыр құтқарушы болды, қалмақ, казак отрядтарына жол кесіп өте алды. Әбілқайыр хан Қазақстанның батыс шекарасындағы қиын жағдайды бағалай отырып, 20 мыңдық әскердің басында Арал өңірінен күштеп жорық жасады. Одан кейін Жайық пен Еділ арасына үлкен зиян келтірді. Қалмақ ханы Аюке мен казак жасақтары Әбілқайырдан қалай құтыларын білмей қалды. Әбілқайыр қалмақ елшісімен кездескенде «қалмақпен, орыспен соғыспақшы» деп ашық айтты. Оның қасында қырық мың әскер болады. 1723 жылы 28 қарашада Әскери коллегияда князьден есеп алды. А.П.Волынский тамыз айының соңғы күндерінде Әбілқайыр жасақтары қалмақтармен алғашқы шайқастарда тайша Лекбей ұлыстардың толығымен талқандап, 2 мыңға жуық әулеттен тұратын көптеген тұтқындарды, көптеген мал басын тұтқынға алғанын айтады.[8, 86.133]. Әбілқайыр содан кейін қалмақтар мен казак жасақтарын талқандады. 1724 жылы 19 ақпанда қалмақ халқын өмір бойы ажал ашуға жіберген, І Петрдің сенімді құлы Аюке хан қайтыс болды.

Осы қасіретті жылдарда, Әбілқайырдың ұмтылмас ерліктері 1723-1724 жылдары аты аңызға айналған Әбілқайыр Яицк бекінісін бірнеше рет қоршауға алып, оның әскерін басып алды. Жайықпен Еділ арасындағы бүкіл аумақ, Утва, Самара, Шағын өзенінде қазақтар мен казак-қалмақ жасақтары арасында қанды шайқастар болды. Қарсыластары үлкен шығынға ұшырады

Басшылары Иван Тимофеев, Иван Логинов, Никита Бородин. Үш күндік шайқаста орыстар 170 адамынан айырылды, жараланғандар мен тұтқынға түскендер көп болды [15,б.47-48.].

XVIII ғасырдың басында қазақтар мен Еділ қалмақтары арасындағы ең қатты қақтығыстар болған кезде Кіші жүздің қазақ рулардың бір бөлігі башқұрт жерінің

Жайықтың оң жағалауында қоныстанды. Осының бәрі қақтығыстарға соғып, бір-бірінің жайылымдарына шабуыл жасауға, башқұрт пен қазақ билері мен старшиндарының бақталастығына итермеледі. Осылайша, қазақ халқының батыс шекарасындағы сыртқы саяси жағдай одан әрі мәдени-тарихи даму үшін аса қолайсыз болды.

1709 жылдың күзінде (кейбір деректерде 1710 жылы) Әбілқайырды Кіші жүздің ханы етіп сайлады [8, б.147]. Ғалым В.Моисеев Әбілқайыр 1718 жылы хан тағына отырды дейді [6, б.142]. Қазақтар болмағанда, ол башқұрттардың ханы болып сайлануы мүмкін еді. Осыған байланысты оның көп жылдар бойы батыс Қазақстанды казак отрядтарының шабуылынан қорғағанын бағалап, Қазақ хандығының билер кенесінде шақырылды. Жастайынан Кіші жүздің басқа қазақтары сияқты орыс басқыншылығына қарсы соғысқан. Мұны қазақ ханы Тәуке және тағы басқалар бағалады. 1709 жылы Әбілқайыр башқұрт ағайындарға көмекке 3 мың әскерімен Аралдан келеді. Башқұрт халқы Әбілқайырды хан етіп сайлағысы келді. Сонда қазақ ханы мен билер кеңесі оны шақырып хан етіп тағайындайды. Бірақ оның кетуіне байланысты башқұрт көтерілісі аяусыз жанышталды.

XVIII ғасырдың 30-ші жылдарына қарай Ресей империясының территориясының оңтүстік-шығысқа қарай кеңеюі тоқтады. Орыс әскері қиындықпен басқан 1735-1740 жылдардағы башқұрт көтерілістері ұлт-азаттық соғысқа айналды.

Қазақ пен башқұрт билеушілері ғасырлар бойы бір-бірінің жерлеріне қайта-қайта шапқан, қазақ ханын немесе сұлтанын таққа шақыру арқылы башқұрттар сол арқылы шапқыншылықтарды тоқтатуға тырысқан. Башқұрттар бір мезгілде үш қазақ билеушісін шақырғаны да назар аудартады. Көтеріліс басшылары не олардың ең қолайлысын таңдауды, не керісінше оларды бір-біріне қарсы қоюды көздеді, сол арқылы қарсыластарының әрқайсысын өзара әлсірету үшін.

Алайда башқұрт басшылары таққа үміткерлердің бірі Әбілқайырдың жеке ерекшеліктерін ескермеді. Әбілқайыр жергілікті тайпа көсемдерінің қуыршығы ролінде араласуды қанағаттанбаған. 1735-1739 жылдардағы көтеріліс кезінде Әбілқайыр бұл жолы жетекшілердің шақыруымен емес, өз бастамасымен келеді. Бұл уақытта Әбілқайырдың мәртебесі айтарлықтай өзгерді. 1710 жылы ол Кіші жүздің ханы болып жарияланды, 1731 жылы қазақтар арасында өз жағдайын нығайту үшін қазақ Шыңғыс тұқымдарының ішінде бірінші болып Ресей бодандығын қабылдады. Осыған байланысты ол 1736 жылы Башқұрстанға келуін жеткілікті сақтықпен ұйымдастырып, Орынбор шекара комиссиясының басшысы И.Кирилловқа башқұрттар көтерілісін басу үшін келгені туралы мәлімдеді [16, б.215]. Бірақ оның көтерілісшілермен байланысы, сондай-ақ ұлы Хаджим-Ахмадты башқұрт тағына отырғызу ниеті көп ұзамай Ресей билігіне белгілі болды [8, б.305; 16, б.70].

Башқұрттар ұзақ уақыт бойы Алтын Орданың құрамына кірді, ал ол ыдырағаннан кейін – Қазан хандығы мен Ноғай Ордасының ықпалында болды.

Башқұрттар қазақтармен туысқан халық. Башқұрттардың Әбілқайырды хан тағына шақырған кезі болды. Екіншіден, қазақтар мен башқұрттар Жайық, Елек, Тобыл бойындағы жерлер үшін үздіксіз таласты. Тағы бір маңызды жағдайды есте ұстаған жөн: Ресей мен Қазақстан арасында нақты белгіленген шекара болмаған. Екі жақтың да бір-біріне шабуылдары жылдан жылға жиі орын алып тұрды. Сондықтан, Әбілқайыр жоңғарлармен соғысып жатқанда өз қамын ойлауға мәжбүр болды. Сонымен қатар, ол көреген саясаткер болған, башқұрттардың Ресей қол астындағы бағынышты халқы екенін түсінді. Ал бұл жағдай кез келген шекаралық қақтығыстарда Ресей үкіметі ең алдымен өз қол астындағылардың мүддесін қорғайды деген сөз. Алайда башқұрттардың көсемі Алдар батыр да үздіксіз шиеленіспен өмір сүру мүмкін еместігін білді. Ол Әбілқайырмен дос болған, жиі кездесіп, тығырықтан шығудың бірден-бір жолы - Кіші жүз қазақтары Ресей бодандығына өтуі керек, шекарадағы ғасырлар бойы

жалғасып келе жатқан қақтығыстарды орыс патшайымы жалғыз өзі тоқтата алады. Мәскеу мен Санкт-Петербургке қазақ елшілігімен бірге барған башқұрттардың тарханы Алдар екенін атап өткен де жөн. Хан Әбілқайыр Анна Иоанновнаға жолдаған жолдауында ол туралы былай деп жазды: « Осы Алдарбай бізден Сіздің ұлы мәртебелі атыңызға елші жіберуді ұсынды. Сондықтан біз, Әбілқайыр хан, маған бағынатын Орта және Кіші жүздердің көптеген халқымен бірге Сіздің қамқорлығыңызды тілейміз. Сол арқылы Сізге бағынатын Жайықтың арғы жағында орналасқан башқұрт халқымен тату өмір сүреміз, біз де Сізге бағынатын боламыз»[17, б.71].

1734 жылы мамырда императрица Орынбор экспедициясын жобасын бекітті. Башқұрт өлкесі империяның қазақ даласы арқылы Орта Азияға кірудің жолы еді. А.Донелли «Бековичтің Хиуаны басып алмақ болған әрекеті сәтсіз аяқталған кезде I Петр аса шұғыл жобаға – қазақтарды бағындыруға бет бұрды [18, б.103] – деп жазды. XVIII ғасырдың 30-жылдарының басына қарай империяның оңтүстік-шығыс саясаты өзгере бастады [19, б.150]. Қазақ хандығы Ресейден Орта Азия хандықтары мен жоңғарларға қарсы одақ құруды үміттенеді. Саясаттың бұл бағыты Әбілқайыр ханға дейінгі билеушілер де ұстанды. Н.Карамзин атап көрсеткендей: «1594 жылы қазақ ханы Тәуекел өзбектерге қарсы Ресеймен одақ құруды әрекет жасайды [20, б.378]. «1687 жылы Тәуке хан Тобылға Тәшім батыр бастаған қазақ елшілігін жіберіп, Ресейдің саудагерлерін Уфа, Қазан және Тобылға шақырып, саяси және сауда қатынастарды ұйымдастыруды тапсырды» [21, б.208] – деп айтылады.

Башқұрт мәселесінің шешілмеуіне байланысты Ресейдің қазақ даласына жылжуы кейінгі қалдырылып, Әбілқайырмен қарым-қатынас өзгеріссіз қала берді [14, б.150]. Башқұрт старшындары хан Әбілқайырдың қолдауынан кейін сенімді сезініп, Орынборға 26 болыстың 55 старшинасы мен батырлары қол қойған хабар жіберіп, айыпты жылқылардың ақша төлеуден бас тартып, қазақтардың қол астына өтуге дайын екендігін хабарлайды [11, б.549].

Зерттеуші Г.Ізбасарованың еңбектерінде қазақ-башқұрт қатынастары көрсетіліп, бұл мәселеге көптеген деректер арқылы бағасы берілгені аңғартады [22,б.63].Қазақстан тарихнамасында Әбілқайырды Кіші жүзді Ресей империясына қосылудың Қайып хан сарайымен билік үшін күресіндегі жеке мүддесі итермеледі деген пікір басым. Сонымен қатар, қазақ жерлерінің Ресей құрамына қосылуына жоңғар басқыншылығы басты себеп болды деген пікір бар. Біз башқұрт мәселесіне назар аударамыз. Хан саясатында бұл су көздері үшін күрес, барымтаны тоқтату маңызды себептерінің бірі болды деп санаймыз.

1745 жылға қарай Жоңғария қазақтар үшін қауіпті көрші болудан қалды. Кіші жүз қазатарын тыныштандыру Неплюевке жүктелді. Осы уақытта Әбілқайыр мен Неплюев арасындағы қарым-қатынастарында ең үлкен өршу басталды. 1746-1747 жылдары Әбілқайыр Еділ мен Жайық аралығындағы жерлерді қалмақтар мен казак жасақтарынан босату үшін бірқатар шешуші шаралар қабылдады. 1746 жылы 13 ақпанда Әбілқайыр бастаған 1500 сарбазымен Жайық шебін айналып өтіп, қалмақтарға шабуыл жасап, талан-таражға салып, көп үйір жылқыларды айдап әкетті. Орыс қоныстарын талқандап, 75 қалмақты өлтіріп, 638 орыс пен қалмақты өздерімен бірге ала кетті. Тұтқынға алынғандардың ішінде көпестер А.Ганюшкин, И.Ветлугин т.б. И.Ерофеваның анықтамасы бойынша Әбілқайыр бұл жорықты И.Неплюев ұлы Қожахметті босатсын деп күшпен қысым жасау құралы ретінде пайдаланды [8, б.277]. Әбілқайыр одан басқа да шабуылдар жасады. 1747 жылы Әбілқайыр 500 адамымен тағы жорық ұйымдастырады [23, б.40-44].

Сонымен, 1730 жылдары – 1740 жылдарының басында Әбілқайырдың мүддесі барлық қазақ жүздерін, Еділ мен Жайық өңірін, Хорезмді, Каспий маңындағы

аймақтарды қамтыды. Әбілқайыр хан билеушісі бұрынғы Алтын Орда иеліктерін түгелдей дерлік бір биліктің қол астында қалпына келтіруді мақсат қойған.

Қорытынды.

Әбілқайыр – XVIII ғасырдағы қазақ халқының тарихындағы ең биік тұлға.

Мақалада Кіші жүздің Ресейге қосылуы мәселесінде Әбілқайырдың тұлғалық жеке қасиеттерінің артықшылығы дәлелденді. Бұл Қазақстан тарихының бағытын, сыртқы саясат пен мемлекеттілік дәстүрлерін, өзгертті.

Әбілқайырдың көптеген рухани келбетіндегі күшті жақтарының арасында ханның өз ойын қысқа, дәл және тиянақты жеткізуге ғажайып бейімділігімен тартады. Әбілқайыр 33 жыл ішінде орыс патшайымына, жекелеген шығыс билеушілеріне, орынбор әкімшілігіне жазған 100-ден астам хаты қазақ билеушісінің көрнекті тұлғасының жарқын рухани байлығын бізге жан-жақты ашып береді. Бұл хаттар қазақ жанқиярлық ерлігінің нашар құжатталған дәуірінің өзіндік ескерткіші болып табылады, аса маңызды тарихи дереккөздің жанама мәніне ие, ал өз алдына бөлек әдеби шығарма, ой мен сөздің энергиясы, оны жоққа шығаруға болмайды. Әбілқайыр өз бойына байсалды, күшті және терең сезімдерге, тұрақты достық жанашырлыққа, тіпті жұмсақ көңіл-күйді тұлғаның қабілеттерін үйлестірді.

Хан Әбілқайыр – өз дәуіріндегі қазақ элитасының жарқын өкілдерінің бірі. Оның жеке «өкінішіне» қазақ мемлекеті ыдыраған кезде өмір сүруге тура келді. Ол ең ұлы жауынгер болды. Басқа дәуірде ол ұлы жаулаушы болуы мүмкін, ал көшпелілер өркениетінің өркендеуінде ол империя құруы мүмкін. Әбілқайыр көшпеліліктің өркениеттік құлдырауында пайда болды.

Ол өзінің тарихи міндетін орындаған дәуірлердегі тағдырлы бетбұрыс болды. Кіммен тек өзі соғыспаған, дәлірек айтсақ, бүкіл қазақ хандарының ішінде тек Әбілқайыр ғана бүкіл қазақ майданында соғысқан. Бірақ ең алдымен – қалмақтармен, жоңғарлармен қазақ мемлекетін сақтап қалған оның жеңістері болды. Түркістанды қазақтарға қайтарып берді. Әбілқайыр ұлы Тәуке хан жасай алмаған істі жақсы жағдайда жасады. Ашық дала ұрыстарында Әбілқайыр қалмақтарды да, жоңғарларды да талқандады. Қалмақтарды Еділден, жоңғарларды Іледен айдады.

Әбілқайыр тағдыры қасіретке де, қаһармандыққа толы болды. Жауларды талқандаған ұлы жауынгерді Орынбор губернаторы Әбілқайырдан кейін хандық құруды уәде еткен ағасы өлтіреді. Бірақ бұл кісі өлтіру Тұран заңын бұзды, оған сәйкес ханның басын тек хан ғана ала алады. Ал Тұран заңдарын жоңғарлар да орындады, олар тұтқынға түскен бірде-бір қазақ Шыңғыс тұқымдарын ешқашан өлтірмеді, қасиетті қанды төгуге тыйым салды. Және келесі бір Заңда – оның басымен бірге хан титулынан айырылды. Бірақ Шыңғыстар сарайы, салт-дәстүрлік жекпе-жек болған жоқ. Топтық шабуыл және қарт жауынгерді өлтіру болды. Кодексті бұзу тіпті өздерінің 40 000 ұлыстарының да сұлтандарын қорғаудан бас тартуына әкелді. Өршіл адамның арманы орындалмады, ол патшалық құрғысы келді, бірақ ол патшалықты ала алмады. Мұндай тағдыр – әулеттік драма халық трагедиясына айналған. Осы кісі өлтіруден кейін қазақ мемлекеттілігі біртұтас құрылым болудан қалды. Ал жалпықазақ әскері енді ешқашан жиналмады. Таңдаулылар, ең алдымен сұлтан әулеттері бір-біріне сенім артуды қойды. Олардың ұлыстары оқшауланып, қазіргі қазақ санасының болашақ елестері – жүздердің прототипіне айналды.

Салыстырмалы тарихи әдісті пайдалана отырып, башқұрттар мен хан Әбілқайырдың Ресей бодандығын қабылдау шарттары мен ерекшеліктерін қарастырып, «башқұрт» үлгісі мен «қазақ» үлгісінің айырмашылығы анықталды.

Мақаланың негізін құрайтын ситуациялық көзқарас арқылы XVIII ғасырдағы қазақтардың Кіші жүз аумағындағы тарихи процесстердің әмбебап емес, жергілікті

жағдайлармен ерекшеленетіні және ондағы аға хан етіп танылған Әбілқайырдың қызметі анықталды. Ситуациялық тәсілді қолдану барысында маңызды сыртқы саяси мәселелерді шешуде Әбілқайырдың ұстанымдарын зерделеу арқылы XVIII ғасырдағы қазақ даласы аумағында әр түрлі жағдайларды үлгілеуге (моделдеу) және талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсілді қолдану сол тарихи кезеңде хан Әбілқайырдың маңызды мәселелерді шешудегі іс-әрекеттері мен таңдаған шешімдерінің қажеттілігін дәлелдейді.

Қазақстан өзінің географиялық орналасуы және экономикалық әлеуетіне байланысты жан-жақты кең дипломатиялық қатынастарды жүргізуге мүмкіндіктерге ие. Қазақстанның болашағы Азияда да, Еуропада да, Шығыста да, Батыста да. Дәл осындай саясатты жүргізу арқылы Қазақстанның қауіпсіздігін қамтамасыз ете аламыз. Біз еліміздегі экономикалық және саяси қайта құрулар арқылы қолайлы сыртқы жағдайларды нығайтамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Таймасов С. Башкирско-казахские отношения в XVIII веке. Москва, Наука, 200. -344 с.
2. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 г.г. Сборник исторических документов в 2-х томах. /Состав. и отв.редактор И.Ерофеева. Алматы:АО «Абди Компани», 2014. С.58-59
- 3 Жолсеитова М. Әбілқайыр хан – көрнекті қолбасшы, мемлекеттік қайраткер //Қазақ мемлекеттілігіндегі Қазақ хандығының орны. Қазақ хандығының 550-жылдығына орай Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. 19-21 мамыр, 2015ж. - 426 б. Б. 216
- 4 Хафизова К. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нұрсұлтан: КИСИ при Президенте РК, 2019. -480 с.
- 5 Березин А. Звездный час Абулхаира. // Жәрдем. 29 марта, 2015 г.
6. Моисеев В. Джунгаро-казахские отношения в XVII-XVIII веках и политика России // Вестник Евразии. 2000. Вып.2.
7. Материалы по истории России. Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройств Оренбургского края. 1734 г. Т. 1/ Сост. А.Добросмыслов. Оренбург. 1900. 303 с.
8. Ерофеева И. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Изд. 3-е. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. -456 с.
9. Посланник Петра I на Востоке.Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах / АН СССР Ин-т востковедения. Москва. 1986. -159 с.
- 10 Иванов П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-XIX вв. Москва.1958. -250 с.
- 11 Каримова М. Мазхар ал-ахвал Мухамед Амина как источник по истории Бухары середины XVIII в. АКД. Ташкент, 1972. С.12
- 12 Ерофеева И. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Алматы:Санат. 1999. -336 с.
- 13 Материалы по истории Казахской ССР. Т.II. Ч.2. (1741-1745) / Под ред. В.Вяткина. Алма-Ата, 1948. - 457 с.
14. Абдиров М.Завоевание Казахстана царской Россией. 2000. -160 с.
- 15 Материалы по истории Башкорстана. Т.VI. Оренбургская экспедиция и башкирские восстание 30-х годов XVIII в. / Авт-сост. И.Демидова, Уфа: Китап. 2002, - 743 б.
- 16 Касымбаев Ж. Политика Абулхаир хана в принятии Младшим жузом российского подданства в 30-х годах XVIII века // Поиск. 1997. №5. С.70 С.62-71-б.
- 17 Донелли А. Завоевание Башкирии Россией 1552-1740 гг. Уфа. Изд-во Башкорстан. 1995. 285 с.

- 18 Васильев Д. Рождение империи. Юго-восток России. XVIII- первая половина XIX века. Москва, 2020. -607 с
- 19 Карамзин Н.М. История государства российского в 12- томах. Том 9. Санкт-Петербург. 1842. -1844. -378 с.
- 20 Артыкбаев Ж., Прманов А. История Казахстана. Алматы, Атамұра. 2013. -471 с.
- 21 Избасарова Г. Российский фактор в казахско-русских отношениях в 1 четверти XVIII века// Историческая и социально-образовательная мысль. Том 8 №5/2, 2016.
- 22 Трепавлов В. «Белый царь». Образ монарха и представления о подданстве у народов России XV-XVI в. Москва, 2007. -255 с.
- 23 Материалы по истории Казахской ССР. Т.II. Ч.2 (1741-1751 гг.). Алма-Ата, 1948. - 457 с.

REFERENCES

- 1.Taimasov s. XVIII ғасырдағы bashqurt-qazaq қатынастары. Мәскеу, 200. -344 Б.
- 2 Qazaq bileýshi elitasynyń epistolárlyq murasy 1675-1821 j. j. 2 tomdyq tarıhı qujattar jınaǵy. /Quramy. jáne OV.redaktor ı. Erofeeva. Almaty: "Abdi Kompania" AQ, 2014. B. 58-59
- 3 Jolseitova M. Ábilqayır han –kórnekti qolbasshy, memlkettik qairatker //Qazaq memlekettiligindegi Qazaq handyǵynyń orny. Qazaq handyǵynyń 550-jyldyǵyna oraı Halyqaralyq ǵylymı-teorialyq konferensia materialdarynyń jınaǵy. 19-21 мамыр, 2015j. - 426 b. B. 216.
- 4 Hafizova k.XVIII-XIX ғасырлардағы дала билеушілері және олардың дипломатиясы. Nursultan: QR Prezidenti janyndaǵy QSZI, 2019.-480 B.
- 5 Berezın A. Zvezdnyı chas Abýlhaira. //Járdem.29 marta, 2015 g.
6. Moıseev v. Jońǵar-HVII-HVIII ғасырлардағы qazaq qatynastary jáne Resei saıasaty //Eýrazia habarshysy. 2000. T.2.
- 7.Resei tarıhy týraly materialdar. Orynbor ólkesiniń basqarmasy men qurylǵylaryna qatysty jarlyqtar men ekinshi qujattar jınaǵy.1734 J.T.1 /quramy .A.Dobrosmyslov.Orynbor.1900.303 B.
8. Erofeeva I. han Ábilqayır: qolbasshy, bileýshi jáne saıasatker. Basylym. 3-shi Almaty: Daık-Pres, 2007. -456 B.
9. Petr I-niń Shyǵystaǵy elshisi.1718-1725 jyldary Persia men Buharadaǵy Florio Beneveni Elshiligi / KSRO Ǵylym akademiasy Shyǵystanı ǵylymdary. Mәскеу. 1986. -159 B
- 10 Ivanov P. Orta Azia tarıhy týraly ocherkter (XVI-XIX ғасырлар.1958. -250 s
- 11 Kárimova M. Mazhar ál-ahval Muhammed Amına HVIII ғасырдың ortasyndaǵy Buhara tarıhynyń qamar kózi retinde. Tashkent, 1972. 12-bet
- 12 Erofeeva I. han Ábilqayır: qolbasshy, bileýshi jáne saıasatker. Basylym. 3-shi Almaty: Daık-Pres, 2007. -456 B.
- 13 Qazaq KSR tarıhy boyınsha materialdar. T.II. 2-bólim. (1741-1745) / red.v. Vátkına. Almaty, 1948. - 457 B.
14. Ábdırov M. Qazaqstandy patshalyq Reseidiń jaýlap alýy. 2000. -160 B.
- 15 Bashqurtstan tarıhy týraly materialdar. T. VI. Orynbor ekspedisiyası jáne XVIII ғасырдың 30-jyldaryndaǵy bashqurt kóterilisteri. /I. Demidova, Ýfa: Kitap. 2002, - 743 B.
- 16 Qasymbaev j. Aýblhaiyr hannıń Kishi júzdiń XVIII ғасырдың 30-jyldarynda Resei azamattyǵyn qabyldaýdaǵy saıasaty //izdeý. 1997. №5. S. 70 S. 62-71-B.
- 17 Donella A. Reseidiń Bashqurtstandy jaýlap alýy 1552-1740 jj. Basylym-Bashqurtstangá. 1995.285 B.
- 18 Vasilev D. imperiyanıń dúmege kelýi. Reseidiń óntústik-shyǵysy. HVIII-HIH ғасырдың birinshi jartysy. Mәскеу, 2020. -607 s

- 19 Karamzin N. m.12 tomдық Resei memleketiniń tarihy. 9 Tom.Sankt-Peterbúrg. 1842.-1844. -378 B.
- 20 Artyqbaev J., Prmanov A. Qazaqstan Tarihy. Almaty, Atamara. 2013. -471 B.
- 21 Izbasarova g. HVIII ғасырдың 1 shiregindegi qazaq-orys qatynastaryndaғы orys faktory //tarihi jáne áleýmettik-bilim berý oıy. 8 Tom №5/2, 2016.
- 22 Trepavlov v."aq patsha". Monarhtyń beinesi jáne Resei halyqtaryndaғы poddanıa ıdeiasy HV-Hvı v.Máskeý, 2007 j. -255 B.
- 23 Qazaq KSR tarihy boıynsha materialdar. T.II. 2-bólim (1741-1751). Almaty, 1948. -457 B.